

2 - б ө л і м Ф И Л О Л О Г И Я

Р а з д е л 2 Ф И Л О Л О Г И Я

Р.Ә. Авакова, Ж.Г. Нүкежанова

МАХМУД ҚАШҚАРИ «ДИУАНИ ЛУҒАТ ИТ-ТҮРК» СӨЗДІГІНДЕГІ ОНИМДЕР

Қазіргі лингвистикадағы маңызды мәселелерінің бірі тарихи мұраларымызда кездесетін, ата-бабамыздың өз ұрпағына қалдырған шығармаларға талдау, сақтау, кейінгі ұрпаққа қалдыру болып табылады. Осыдай өзекті мәселелердің бірі – тарихи онимдерді зерттеу. Тарихи онимдерге ғылымның назар аударуы, онимдерді зерттеу нысаны ретінде алған еңбектер санының артуы – заңды құбылыс.

Ономастика – қазақ тіл білімінде көп зерттелмеген, тың саланың бірі. Осы бағыттағы зерттеулер түркі, соның ішінде қазақ тіл біліміндегі онимдердің құрылымдық топтастырылуын айқындауға; антропонимдердің, топонимдердің шығу тегін зерделеуге, олардың көркем шығармадағы алатын орнын анықтауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты тарихи ескерткіштердегі ономастикалық кеңістікті зерттеу тіл біліміндегі шығарма ономастикасын жаңа қырынан талдап, жалпы көркем шығарма ономастикасымен салыстыра қарастырып, нақты тұжырым жасауда, ерекшеліктерін анықтауда маңызды. Ұлы ғұлама Махмуд Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» еңбегі - қазақ халқының тарихи-мәдени өмірінен ақпарат беретін құнды дүние. Оның тілдік бірліктерді (соның ішінде онимдерді) шеберлікпен қолдануынан «Диуани лұғат ит-түрік» еңбегін қарастыра отырып, сол кездегі қоғамдық құрылым, мәдени құндылықтарды, қоршаған ортаны, аспан әлемін, өзіндік көзқарастарын т.б. автордың танымы арқылы анықтауға болады.

«Диуани лұғат ит-түрік» түркі халықтары және тілдері, сонымен қатар 1000 жыл бұрынғы түркілер жайында құнды мағлұматтар беретін өте таптырмас дерек көзі болып табылады.

«Диуани лұғат ит-түрік» сол замандағы түріктердің қоғамдық өмірі мен рухани дүниесінің сан алуан өзіндік сипатын әржақты қамтитын мәліметтерге толы. Сонымен бірге онда

этнографиялық мәліметтер мен әдеби және мәдени мұраларға, географиялық және астрономиялық атауларға, тіл ерекшеліктері мен ғылыми зерттеулерге, тағы басқа да алуан түрлі мәселелерге қатысты өте бай нақтылы мысалдарға сүйенген деректі мәліметтер келтірілген. Профессор Әбжан Құрышжановтың, «Диуани лұғат ит-түрік» өзі әңгімелеп отырған лингвистикалық зерттеулердің әдейі құрастырылған хрестоматиясы тәрізді тұжырымына сүйене отырып, түркі халықтарының мың жылдық тарихы бар бұл еңбектің қазіргі қазақ тілі үшін де маңызы зор екенін түсінеміз. М. Қашқаридың «Диуанын» зерттей отырып, қазіргі қазақ тілі сөздік қорының негізі осы баба сөздікте екеніне көзіміз жетіп отыр.

Түркі халқы, соның ішінде қазақ халқы үшін құнды болып табылатын бұл еңбектің онимдерін талдап анықтау автор заманындағы және одан бұрынғы кезеңнің экстралингвистикалық факторларын ашуға мүмкіндік береді. Бұл жөнінде А.В. Суперанская: «Әр дәуірдің өзіндік фактілері мен шындық болмысы бар, олармен кейіпкерлердің сөздері мен есімдері, әдеби шығарманың мәтіні байланысты болады. Аталмыш фактілер авторлардың замандас оқырмандарына белгілі, бірақ олар дәуір өзгеруіне, жаңа ұрпақ келуіне байланысты ұмытылады. Сондықтан шығарманы дұрыс қабылдау үшін сол кезеңге байланысты экстралингвистикалық факторларды анықтау керек» /1, 140/, – деп атап көрсеткен.

Ежелгі дәуірден жалқы есімдердің тілдегі ерекше орны мен олардың мәніне назар аударылған. Көне дәуір ойшылдары жалпы есімдер мен жалқы есімдерді бөліп қарастырған, атаулардың ақиқаттығы мен қажеттігі, зат пен атаудың тығыз байланысы, атаулардың мағынасы, атаулардың жекелік тұлғалығы т.б. жөнінде ережелер жасалды.

Ономастика саласы қалыптасқаннан бері ғалымдар көбірек көңіл бөліп, жалқы есімдердің түрлерін анықтаған. Соның негізінде «ономастикалық кеңістік» термині қалыптасқан, яғни онимдердің разряд түріне қарай ономастикалық кеңістіктің өзегін құрайтын онимдер (антропоним, топоним, космоним, зооним) және өзектен тыс шектік онимдер (эроним, идеоним, библионим т.б.) деп ажыратылған. Қоғамда жалқы есім табиғатына, оның тарихи қалыптасуына деген қызығушылық өсе түсуде.

Ономастика – (топонимика, антропонимика, этнонимика, космонимия, зоонимия т.б.) ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын жалқы есімдерді зерттеуге бағытталған, бірнеше ғылыми арнаның басын біріктіретін, география, этнография, тарих ғылымдарымен сабақтастыра қарауды қажет ететін лингвистиканың кешенді салаларының бірі екені белгілі. Кез келген этностың өзіне тән мәдениеті, эстетикалық талғамы, рухани өмірі, тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы мен жалпы болмысы бірнеше тарихи кезеңдер мен әрқилы әлеуметтік-қоғамдық жағдайларды қамти отырып, белгілі бір географиялық кеңістік аясында көрініс табады.

Тіл білімінің ономастика саласы бойынша зерттеулер саны өсіп келеді, мәселен, антропоним, топоним, этноним, космоним түрлері бұрынырақтан зерттеу нысанына айналып келсе, қазіргі кезде эргоним, прагматоним, ойконим сияқты түрлері де кеңінен зерттелуде. Антропоним ішінде лақап, бүркеншік аттары бойынша да кешенді зерттеулер жүргізілуде.

Қазіргі кезде шығарма ішіндегі, оқиғаның ұйытқысына айналған онимдер де назардан тыс қалмаған, оған дәлел ретінде соңғы кезде жарық

көрген мақалалар мен кешенді зерттеулерді келтіруге болады /2-5/. А.В. Суперанскаяның қатысуымен жасалған ономастика бойынша ұжымды теориялық еңбекте терминологиялық сөздікке енгізуге болатын ономастикалық кеңістік ұғымына нақты анықтама беріледі: «ономастикалық кеңістік – белгілі бір халықтың аймақтық, гипотетикалық және қияли объектілерді атау үшін тілде қолданылатын жалқы есімдер жиынтығы. Ол нақты кезеңде сол халықтың көзқарасындағы әлем моделімен анықталады, дегенмен онда алдыңғы дәуірлердің элементтері де сақталады. Әр мәдениетке, дәуірге, аймаққа жататын адамдардың ономастикалық кеңістігі әр түрлі болады. Сонымен қатар әр түрлі зат жалқы есімге ие бола алады. Шынайы болмыс заттар әлемі қияли және гипотетикалық заттар әлемімен толықтырылып, шынайы болмыс ретінде қабылданады» /6, 281/.

Жалпы алғанда, ономастикалық кеңістік әлемге көзқарас, белгілі бір этностың әлем танымын білдіретін әлемнің ономастикалық бейнесінің және әлемнің тілдік бейнесінің кесіндісі болып табылады.

Ежелгі дәуірден жалқы есімдердің тілдегі ерекше орны мен олардың мәніне назар аударылған. Көне дәуір ойшылдары жалпы есімдер мен жалқы есімдерді бөліп қарастырған, атаулардың ақиқаттығы мен қажеттігі, зат пен атаудың тығыз байланысы, атаулардың мағынасы, атаулардың жекелік тұлғалығы т.б. жөнінде ережелер жасалды.

Махмуд Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» еңбегінің ономастикалық кеңістігі топонимдер, антропонимдер, теонимдер, космонимдер, этнонимдер, фитонимдер т.б. тұрады.

«Диуани лұғат ит-түрік» еңбегінің ономастикалық кеңістігі

№	Онимдер	«Диуани лұғат ит-түрік»	
		саны	%
1.	антропоним	73	12,02
2.	топоним	110	18,1
3.	этноним	40	6,6
4.	ороним	11	1,8
5.	космоним	10	1,6
6.	гидроним	13	2,1
7.	фитоним	92	15,2
8.	зооним	141	23,2
9.	хремотоним	117	19,3
Барлығы:		607	100

Автор аталмыш кітабына арнайы тәртіппен 6800 түркі сөзін топтастырған. Оның ішінде 110 жер-су аттары, яғни топонимдер берілген.

«Диуани лұғат ит-түрік» еңбегінде өзен, су, жер аттарына қатысты құнды мағлұматтар ай-

тарлықтай көп. Еділ, Іле, Ертіс секілді ұлы өзендер, олардың бойындағы тіршілік, тұрмыс сымбаты, тайпалардың өзгешеліктері қысқа да тұжырымды хатталған. Тіл шеберлігі, көркемдігі туралы өзі де ойларын айта отырады. Мәсе-

лен, ең жеңіл тіл ретінде оғыздардың тілін ата-са, йағмалар мен тохсалардың, Іле, Ертіс, Иамар, Еділ бойындағы жұрт пен ұйғыр жағына дейінгі аймақта тұратын тайпалардың тілі ең дұрыс тіл деп кесімді тұжырым түйеді.

Ертісті Иемек даласындағы ірі өзеннің атауы дейді. Ертістің бірнеше тармағы бар екендігін, өзі үлкен көлге құятынын әңгімелейді. Ертіс өзенінің аталуы жөнінде де қызық бір мағлұмат бере кетеді. Бұл осы үлкен өзеннен кім бәсеке-лесіп, жарысып, тез жүзіп өтер екен деген мәнді білдіретін, «ертіс» сөзінен шыққан атау екен.

Сонымен қатар «Диуани лұғат ит-түрік» еңбегінде 73 антропоним табылды. Олар түркі халықтарында жиі кездесетін есімдер мен құрметті лауазымдар, сол уақыттарда өмір сүрген түркі батырлары мен басқарған хандардың және олардың туыстарының есімдері екені анықталды. Түркі кезеңіндегі жиі кездесетін ер есімдері мыналар болған: Атыш, Утуш, Әби, Әрув, Өтәміш, Сәлім, Бано, Бәктур, Қатмыш, Бадрук, Булғақ, Бәглән, Қаушут, Бәгі, Суңуш т.б.

«Диуани лұғат ит-түрік» еңбегінде 40 этнонимдер кездесті. Әлеуметтік терминдер сөздігінде этноним (грек. халық, тайпа) – этникалық қауымдастықтың әртүрлі типтері (этнос, этникалық топ, ру, тайпа, халық, ұлт т.б.), мысалы қазақ, ағылшын, грек, корей, өзбек жатады.

Этноним – кезкелген этникалық топ, халық, ру, ұлт атаулары, мысалы, қазақ, ағылшын, орыс, қырғыз т.б.

Бұл еңбекте тек этнонимдер ғана емес, сонымен бірге генонимдер де бар.

Геноним – рудың, тайпаның, тайпалық одақтың атауы; генонимдер, негізінен, түркі және монғол халықтарына тән болып келеді, мысалы, қыпшақ, алаша, байбақты, жетіру т.б.

Белгілі ономаст-ғалым В.У. Махпиров «Құтты білік» пен «Диуани лұғат ит-түрік» шығармаларын салыстыра зерттей отырып, келесі ақпаратты берген: «Халықтардың этногенетикалық және этносаяси тарихы өзінің мәдени салт-дәстүрлері ғана емес, басқа да көрші елдердің мәдениетіне қатысты әртүрлі дереккөздерде сақталады. Басқа этнос емес сол халықтың тарихына қатысты мәліметтер мен фактілерді анықтауда аталмыш дереккөздерде аталмыш этнос жиынтығын атайтын нақты терминнің қолданысы сонымен бірге еу басты критерий болып келеді, яғни этноним. Алайда әр кезеңде әртүрлі немесе ұқсас емес адамдарды белгілеуде белгілі бір деңгейде өзгеріп отыратынын ескерсек, сонымен бірге бір этнос тіптен бір кезеңде жазылған әр дереккөздерде әртүрлі атаумен берілгенін де аңғарсақ этноним жүйесінің қалыптасу мәселесі маңызды» /7, 86/.

Көне түркі этнонимдеріне тарихи-этимоло-

гиялық талдау жүргізгенімізде келесі негізгі типтері мен модельдерін бөлуге болады:

1. этнонимдерінің семантикалық типтерінен ең көнесі – жаттарға қарағанда өздерін атауы. Бұл топқа өзгелердің жағымсыз мәнде атауы ад кіреді: тат – «жат, жат жұрттық, өзге тайпалық» т.б.

2. тотемді атау бойынша көптеген ғалымдардың пікірінше, зерттеуге болатын көне тайпа және ру атаулары.

3. қоғамдық даму салдарынан ірі тайпалық одақ атауы ығыстырып шыққан этнонимдік атаулардың тотемдік қабаты.

4. ру басшы есімі ру атауы болуы жиі орын алған.

5. титул атауы бойынша этноним атаулары да алдыңғығыларға жақын;

6. басқа тайпа атауы бойынша этнонимдер;

7. өздерінің атауында немесе өздері таққан белгілерден тұратын этнонимдер. Олар келесі белгілер:

а) тайпаның негізгі шаруасы;

ә) ру немесе тайпа мүшелеріне тән ерекшелік;

б) әртүрлі идеологиялық баға беруде этникалық атауда көрініс табуы мүмкін;

в) ру, тайпа, дақ құрамын көрсететін этникалық атау;

8. Түркі этнонимиясында «топографиялық» этнонимдер, яғни тайпаның мекені бойынша атау негізгі және маңызды бөлігін құрайды, мысалы, согды т.б.

9. туыстық және ұқсастық термин атаулары негіз болған тайпа басқа да этникалық топ атаулары, мысалы пещенег .

М. Қашқари яғма түркі тайпасының атауын атайды, оларды кара яғма деп те атаған. Олардың тілі дұрыс тілге жатқызылады /8/. Яғма тайпасы Ыстықкөлдің оңтүстігіне қарай одан ары Қашқарға қарай мекендеген, негізгі шаруашылығы мал және аң шаруашылықтары.

В.В. Бартольдтың пікірінше, яғма «шапқыншылық жасаушы отряд» - айрықша жаугершілікпен ерекшеленетін /9/, яғма тайпасы тохси, шығыл және қарлұқтармен бірге Қараханидтер мемлекетінің негізін қалаушыларға жатады.

Қараханидтердің құрамына кірген, қарлұқтардан кейінгі үлкен тайпаның бірі – шігілдер. Бұлар Тараз бен Ыстықкөл айналасындағы далада көшіп-қонып жүрген. Араб тарихшыларының деректеріне қарағанда, шігілдер киіз үйлерде тұрған, бастарына киізден істелген қалпақ киетін болған; баққан малдары – сиыр, қой, жылқы, ал өздері күн, жұлдыз сияқты пірлерге табынатын болған /10/.

М. Қашқаридың айтуынша, шігілдер тобы түркі тілінде сөйлеген. Олардың құрамын қоныстарына қарай ол 3 топқа бөлген: 1) Барсаған қаласынан арырақтағы Кум қаласын мекендеген

шігілдер; 2) Тараз айналасындағы қалаларда тұратын шігілдер; 3) Қашқарды мекен еткен шігілдер /11/.

Қараханидтер құрамына кірген үшінші тайпа – яғмалар. Бұлар да өздерінің тілін таза сақтап келгендердің бірі. Олар Ыстықкөлден Қашқарға дейінгі жерлерде көшіп-қонып жүрген, негізгі тұрағы – Шығыс Түркістан. Өзге көршілес тайпаларға қарағанда бұлардың жаугершілікпен аты шыққан /10/.

Махмут Қашқари еңбегінде 117 хрематоним бар екені анықталды. Олар түрік елінің тұрмыста қолданған құрал-жабдықтары, қару-жарак, сауыт саймандары жайлы мағлұматтар береді. Түрік сахарасының жан-жануарлар дүниесі мен өсімдіктер туралы да бұрын-соңды көпшілікке жете таныс бола қоймаған деректер жеткілікті. Еңбекте 141 зоонимдер мен 117 фитонимдердің бар екені анықталды. Хайуанаттар мен мақлұқ аттардың біразының ежелгі атауларына, өсімдіктердің, шөп, ағаштардың, жемістердің атауларына, табиғи жаратылыс ерекшеліктеріне, қандай жерлерде қандай жағдайларда өсетіні жайлы мәліметтер бар. Ғұлама олардың барлығының атауларына, неге олай аталғандығына, басқа жерлерде өссе, ол жақта қалай аталатынына, реті келсе араб тіліндегі аталуына тоқталып, табиғи жаратылысына, қолданылу аясына түсінік береді. Пайдалы, пайдасыздығын баяндайды. Жеуге, емге, тұрмыстың басқа шарттарына жарамды болса, пайдалану жолдарын айтады. Еңбекте 10 космоним табылды. Олар қазіргі түркі тілдерінде бар жұлдыз атаулары: Арантуз – Таразы жұлдызының қосымша аталуы. Ай аттарының бірі де осылай аталады. Йәтігән (Етикен) ете (жеті) сөзінен – «Жеті қарақшы», Қарақуш йултуз – Шолпан, Үлкер – үркер жұлдыз, Бақыр соқым – Миррах (Марс) жұлдызының аты. Қызарғанда бақырға ұқсайды т.б. Ежелгі дәуірден жалқы есімдердің тілдегі ерекше орны мен олардың мәніне назар аударылған. Көне дәуір ойшылдары жалпы есімдер мен жалқы есімдерді бөліп қарастырған, атаулардың ақиқаттығы мен қажеттігі, зат пен атаудың тығыз байланысы, атаулардың мағынасы, атаулардың жекелік тұлғалығы т.б. жөнінде ережелер жасалды. XI ғасырдағы түркі тайпаларының тарихы мен этнографиясы, территориясы мен географиялық жағдайы, тілі мен әдебиеті жайында жазылған М. Қашқаридың жалғыз дана еңбегі осы күнгі түркі тілдес халықтардың әралуан тарихи мәселелері мен проблемаларын оқып-біліп, зерттеп-танып қанығу үшін қазіргі ғылыми жұртшылықтың назарын қатты аудартып отыр.

Бір кездегі түркі халықтарының қоғамдық, философиялық, әлеуметтік және шаруашылық өмірін, рухани және мәдени байлығын бақылап, тарихи мұра ретінде меңгере білу – әрбір өркениетті елдің өмірлік парызы. «Түрік сөздерінің кітабы» ұрпақтан ұрпаққа ауысқан сайын тарихи маңызы айқындала түсетін халықтық мұра, қасиетті кітап. Соншама сөздердің қай-қайсысы да белгілі бір тарихи мәнге ие, белгілі бір өркениет мәуесі. Бір сөздің этимологиясынан-ақ, даму, түрлену тарихынан-ақ көп жағдаяттарды аңғаруға әбден болады. Олар оқыған адамға маңызды мағлұмат берудің үстіне, мәдениет, салт-сана, таным тарихынан хабардар етіп, ежелгі түп-тегімізді түйсіндіріп отыратын алтын дән іспеттес. Тарихтың даму үрдісінде, қырық қатпарлы құбылыстарында кен көзіндей байып, қордалана түскен бірегей қасиеттердің түйінді бөлшегі. Рухани қазына өзегі. Мәдениетіміздің, тіліміздің, әдебиет пен өнеріміздің, қала берді ұлт, ұлыс ретінде толысу жолдарымыздың бедерлі белгілері, тума қасиеттері сол алтын өзекте тұнып тұр.

Сонымен ортағасыр ескерткішінің зерттелуіне шолу негізінде құнды жәдігеріміз әлі де әртүрлі бағытта зерттеуді қажет ететіні анықталды, сондықтан оны тілдік, әдеби, философиялық, тарихи т.б. тұрғыдан зерттеу жалғасын таба бермек.

1. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 138-148 с.
2. Жаппар К.З. Эстетические функции имен собственных в поэзии О. Сулейменова. Автореф. дис.канд. филол. наук. – Алматы, 2000.
3. Оразгалиева Г. Тюркоязычные топонимы в прозе А.С. Пушкина. Автореф. дис.канд. филол. наук. – Алматы, 1990. – 19 с.
4. Махпиров В.У. Собственные имена в памятнике XI в. «Диувну лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгарского. Автореф. дис...канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1980.
5. Керімбаев Д.Н. Қазақ фольклорындағы жалқы есімдердің құрамы мен этнолингвистикалық сипаты. Филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2004.
6. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 276-284 с.
7. Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика. – Алматы, 1989. – 192 с.
8. Қашқари Махмуд. Түбі бір түркі тілі. – Алматы, «Ана тілі», 1993. – 192б.
9. Бартольд В.В. Сочинения. Т2, ч1. – М., 1968. – 243 с.
10. Охунов Н., Бозоров О. Формообразующие аффиксы как компоненты топонимии Узбекистана и Азербайджана// Материалы конференции о проблемах Азербайджанской ономастики. – Баку, 1986. – 134 с.
11. Mahmut Kaşgarlı. Divanu lügat-it-Türk. Çeviren B. Atalay. Ankara 1939 (1), 1940 (2), 1941 (3), 194